Advies ten behoeve van vooroverleg over wijziging van het Diorama in het Aquariumgebouw (Artis)

Datum: 18-4-2024
Auteur(s): 5.1, 2, e en 5.1, 2, e

Status
Rijksmonument
Objectnummer: 4108
Beschrijving en waardering: zie bijlage.

Aanleiding
Artis stelt voor om in plaats van het Heimans Diorama uit 1926 de ruimte te gebruiken voor een audiovisuele verbeelding van de diepzee. Het geschilderde landschap op doek komt daarmee niet terug en het duinlandschap wordt niet gereconstrueerd.

Voorgeschiedenis
In 2017 is de omgevingsvergunning voor restauratie van het aquariumgebouw verleend. In de restauratievisie staat dat het Heimans Diorama en de toekomst daarvan niet binnen de begrenzing van het restauratieproject vallen. De dichtgezette ramen in de rotonde zijn benoemd als een verstoring van het gevelbeeld. De ramen worden in de restauratie gereconstrueerd. De lichtwering ter hoogte van het diorama wordt bewerkstelligd door het plaatsen van binnenluiken. Voor de integrale toegankelijkheid wordt een hellingbaan naar het kijkplatform van het diorama aangelegd.

In 2021 wordt een omgevingsvergunning verleend voor het verwijderen van asbest, onder meer bij het diorama. Voorschrift daarbij is dat het diorama moet worden teruggebracht met het doek en duinlandschap, met de driedimensionale opname van de opstelling als uitgangspunt. Aanpassingen zijn hierbij mogelijk.

In 2023 wordt een omgevingsvergunning verleend voor het wijzigen van de verkeersruimte rondom het diorama, waarbij de verhoogde vloer wordt weggehaald, de trap aangepast en de hellingbaan vervalt. De drie grote vensters op het diorama worden gewijzigd in vier vensters die beter passen in de oorspronkelijke architectonische geleding. Met deze aanpassingen is het terug brengen van het diorama nog steeds mogelijk geacht.

Waardering
Het Heimans Diorama is van hoge cultuurhistorische waarde als onderdeel van het Aquariumgebouw, als hoofdstuk in de geschiedenis van het presenteren van natuur, als het

samengaan van taxidermie, schilderkunst en theatrale enscenering en als product van ‘natura artis magistra’, die bijzondere samenhang tussen natuur, kunst en wetenschap. De ‘rotonde’, oorspronkelijk gebouwd als collegezaal, is bouwkundig aangepast om het diorama te huisvesten en toegankelijk te maken. Hiermee is het Heimans Diorama niet alleen onderdeel van de collectie van Artis, maar tevens onderdeel van het monument.

Advies
Het Heimans Diorama moet worden teruggebracht met het beschilderde doek en duinlandschap, met de driedimensionale opname van de opstelling als uitgangspunt. Aanpassingen zijn hierbij mogelijk. Als onderdeel van het cultuurhistorisch waardevolle diorama en het rijksmonument Aquariumgebouw is volledige reconstructie van het duinlandschap met een nieuwe onderconstructie, zand, gedroogde flora en opgezette dieren noodzakelijk.

Onderbouwing
Voor de beoordeling van de gevolgen voor de monumentale waarde is de laatst vergunde toestand (2021) uitgangspunt. Het voorstel wordt vergeleken met de toestand waarin het Heimans Diorama met geschilderd doek en duinlandschap aanwezig is.
Het verdwijnen van het Heimans Diorama uit de ruimte waar het voor ontworpen is, is een groot verlies aan cultuurhistorische en monumentale waarde.

Bij de laatst vergunde toestand is de bedoeling het diorama na asbestsanering te restaureren en reconstrueren, ondanks enige onzekerheid vanwege de hoge kosten die hiermee gemoeid zijn en de financiële situatie van de verantwoordelijke partijen. Afgezien echter van dit financiële voorbehoud, staan alle verbouwingsplannen (routing Aquariumgebouw) en werkzaamheden (documentatie, sanering en bouwkundig) tot nu toe in het teken van terugkeer van het diorama.

Het betoog dat reconstructie of zelfs simulatie van het diorama een anachronisme zou zijn en het cultuurhistorisch belang niet zou dienen [redacted] 2023) is niet steekhoudend. Bij natuurhistorische diorama's is door preparatietechnieken van flora en fauna altijd sprake van onderhoud en vervangen van vergane objecten. Conform de restauratieladder is er voor het geschilderde landschap sprake van conserveren en repareren en voor het duinlandschap van vernieuwen door kopiëren. Voor flora en fauna geldt, ook conform de restauratieladder, vernieuwen door imiteren als uitgangspunt. Hierbij is zelfs ruimte gegeven voor verbeteren naar de laatste wetenschappelijke inzichten.
Het conserveren en herstellen van het doek met geschilderd landschap is van groot belang vanwege de zeldzaamheidswaarde en hoge kwaliteit van de schildering. Het geschilderde landschap kan alleen gewaardeerd worden in combinatie met het bijbehorende duinlandschap, waarmee het door de vorm van de schildering onlosmakelijk mee verbonden is.

Het Heimans Diorama is van hoge cultuurhistorische waarde als onderdeel van het Aquariumgebouw (ook ontworpen als natuurhistorisch museum) en als hoofdstuk in de geschiedenis van het presenteren van natuur. Het onderwerp van dit natuurhistorische diorama is gekozen om de stedelijke bezoeker te doordringen van de noodzaak tot natuurbescherming en natuurstudie. Het diorama is van bijzondere betekenis in de context van de eerste decennia van de twintigste eeuw, waarin vooraanstaande personen als Heimans en Thijsse zich hebben ingezet om het belang van natuur aan te geven als onderdeel van een cultureel reveil. De verantwoordelijkheid van de mensheid als

rentmeesters voor de natuur staat centraal. Dit is een boodschap die ook in de huidige tijd actueel is.
Het belang van het Heimans Diorama is binnen deze context nog steeds groot en verdient een plek in het Aquariumgebouw, in Artis, in de geschiedenis van natuureducatie.

Bijlage

Registeromschrijving:

Aquariumgebouw van Artis in 1881 door G.B. en A. Salm opgetrokken in klassicistisch-maniëristische trant met zij- en middenpaviljoens, de laatste geaccentueerd door een tempelfront en een afgeronde, door een koepel gedekt oostelijk uiteinde.

Notitie over Heimans Diorama in het Aquariumgebouw van Artis
Datum: 7 augustus 2023
Auteur: 5.1, 2, e

Gebouwtype en bouwgeschiedenis in hoofdlijnen
Het in 1925-1926 tot stand gekomen Heimans Diorama maakt deel uit van het in 1882 geopende Aquariumgebouw van Artis (dat is ontworpen door G.B. Salm en A. Salm). Het diorama is ondergebracht in een halfrond bouwvolume dat de oostelijke kopse kant van het gebouw vormt. Het bouwdeel is opgebouwd uit een hoog middendeel op cirkelvormige grondslag met hooggeplaatste vensters en, aan de oostzijde, een lagere omgang die grote boogvensters bevat. Het bouwdeel is voorzien van een kelder/souterrain. In het middendeel was tot 2021 het Heimans Diorama ondergebracht, voorstellende een duinlandschap met vegetatie en fauna (voornamelijk broedvogels). Vanuit de omgang kon – door een grote opening in de wand – een blik geworpen worden op het diorama.

Het Aquariumgebouw vervulde, zoals de andere grote gebouwen van Artis, van meet af aan meerdere functies. Naast de aquaria voor zoet- en zoutwatervissen bevatte het gebouw museumzalen (van het Zoölogisch museum) en – op verzoek van de gemeente Amsterdam die de bouw financierde – ruimten ten behoeve van zoölogisch onderzoek en onderwijs aan de gemeentelijke universiteit (destijds een goeddeels door de gemeente bekostigde instelling, tegenwoordig Universiteit van Amsterdam). De cirkelvormige zaal, het zogeheten anatomisch theater, was ontworpen als collegezaal voor het onderwijs in de anatomie. Het exterieur van dit bouwdeel is goed bewaard gebleven, het interieur slechts fragmentarisch. In het voormalig anatomisch theater stamt een aantal onderdelen uit de bouwtijd (de boogstelling tegen de wanden, het dakbeschot, een rijk gedecoreerde bekroning van een deuropening). De ruimte bevatte oplopende banken waarvan de aftekening is te zien.
In 1922 werden de faciliteiten op het gebied van onderwijs en onderzoek vanuit het Aquarium verplaatst naar het gebouw De Volharding, ook op het Artis-terrein. De ruimten die in het Aquariumgebouw vrijkwamen werden bij het zoölogisch museum gevoegd. Het vroegere anatomisch theater werd getransformeerd tot diorama, als onderdeel van het museum. Het diorama werd voorzien van een houten onderconstructie. De verbouwing werd gedaan door architect B.J. Ouëndag. De schil rondom de collegezaal bevatte oorspronkelijk kleine vertrekken. Ouëndag voegde deze vertrekken samen tot een omgang

en creëerde z0 een route voor bezoekers naar het diorama. Hij maakte een verbinding met de publieksruimten in de rest van het gebouw en bracht nieuwe trappen aan. In de wand tussen de omgang en cirkelvormige zaal liet hij een brede opening maken die zicht bood op het diorama. Verder werden de vensters in de buitenmuren dichtgezet**.**
In de jaren na de ingebruikname werd een lichtinstallatie aangebracht om verschillende momenten van de dag op te roepen (overdag, schemering, nacht).
In 1980-1983 onderging het diorama een restauratie, waarbij de meeste opgezette dieren en de gedroogde vegetatie werden vervangen.
Later is aan het diorama een geluidsband met vogelgeluiden toegevoegd.
In 2019 werd asbestvervuiling in het diorama geconstateerd. In 2021, toen werd begonnen aan de restauratie van het Aquariumgebouw, werd het diorama gedemonteerd, onder voorwaarde (van de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit) dat het op dezelfde plek gereconstrueerd zal worden. Na de ontmanteling kwamen de hierboven genoemde restanten van de oorspronkelijke collegezaal in het zicht. Voorts zijn de vensters in het bouwdeel weer geopend.

Het Heimans Diorama in internationale context
Het fenomeen diorama ontstond aan het begin van de negentiende eeuw, niet lang na de introductie van het panorama. Diorama's vonden vooral verspreiding in Europa en Noord-Amerika. Er zijn overeenkomsten en verschillen met het panorama. Het panorama is voorzien van een cirkelvormig gespannen beschilderd doek met op de voorgrond een driedimensionaal vormgegeven decor. De bezoeker wordt via trappen naar het midden van de ruimte geleid, vanwaar het panorama valt te ervaren. Het diorama kent ook een theatrale enscenering en een geschilderd doek, maar in dit geval werpt de bezoeker via een venster of opening een blik op de voorstelling. De vroegste diorama's waren schilderingen met allerlei licht- en geluidseffecten. De meeste verspreiding kenden diorama's met natuurhistorische opstellingen (ze dateren voornamelijk uit het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw). Opgezette dieren en geprepareerde vegetatie worden hier geëxposeerd in een natuurlijke habitat. Het geheel is soms aangevuld met artefacten zoals botten, eieren of een karkas. Het geschilderd doek op de achtergrond heeft als voorstelling een perspectivische landschapsschildering en is afgestemd op de driedimensionale enscenering. De Artis-hoogleraar Erik de Jong spreekt toepasselijk over 'een kijkdoos van natuur en kunst'. Zowel in het geval van het diorama als het panorama werd een illusie van ruimte nagestreefd. In het diorama komt een aantal disciplines samen: het vormt een samenspel van kunst, taxidermie, botanie en technologie (o.a. de toepassing van inventieve vormen van belichting).
Er bestaan verschillen in natuurhistorische diorama's. In sommige gevallen was het streven de bezoeker in contact te brengen met de natuur in andere werelddelen. Dit zijn vaak spektakelstukken met groot wild (dergelijke diorama's waren vooral in Noord-Amerika zeer geliefd). Hier worden soms wetenschappelijke vrijheden veroorloofd. Het diorama gewijd aan het Zuid-Amerikaanse continent in het Hessisches Landesmuseum in Darmstadt laat bijvoorbeeld een combinatie zien van flora en fauna in het stroomgebied van de Amazone en in de Andes. In andere diorama's staat juist de natuur in eigen land centraal. Kenmerkend hiervoor is een streven naar een wetenschappelijk verantwoorde presentatie. De totstandkoming van dergelijke diorama's hangt vaak samen met initiatieven tot natuurbescherming en natuureducatie. Het Heimans Diorama behoort duidelijk tot de laatste categorie.

Ode aan de inheemse natuur
In het Heimans Diorama is gestreefd naar wetenschappelijke accuratesse. De fauna is 'levensecht' in een nagebootste habitat uitgebeeld. Als uitgangspunt werd het natuurgebied De Muy op Texel genomen. De vogelpopulatie was gebaseerd op broedvogels van het Zwanenwater bij Callantsoog. Een hoofdrol bij de totstandkoming van het Heimans Diorama was weggelegd voor Paul Steenhuizen, preparateur van Artis en een van de vroegste natuurfotografen in Nederland. Hij kwam met het idee om het diorama in de voormalige collegezaal onder te brengen. Steenhuizen was verantwoordelijk voor de gedroogde planten en de opgezette dieren. De schrijver, onderwijzer en natuurbeschermer Jac. P. Thijsse werd ingeschakeld voor inhoudelijke adviezen. De kunstschilder Willem G.F. Jansen, gespecialiseerd in Hollandse landschappen en stadsgezichten, werd aangetrokken voor het schilderen van het doek tegen de achterwand. De verbouwing van het voormalig anatomisch theater werd zoals gezegd gedaan door architect B.J. Ouëndag.
Het diorama uit 1925-1926 is vernoemd naar de onderwijzer en natuurkenner Eli Heimans die in 1914 was overleden. Samen met Jac.P. Thijsse, met wie hij was bevriend, wakkerde hij de belangstelling voor de inheemse natuur aan en maakte hij zich sterk voor natuureducatie en natuurbescherming. Beiden waren betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Vereniging Natuurmonumenten. Het Heimans Diorama vormde een eerbetoon aan Heimans en was bedoeld om de belangstelling voor de inheemse natuur te stimuleren, met name bij de (Amsterdamse) jeugd. Ook in het buitenland hadden diorama's een educatief doel, zeker de voorbeelden waarin de eigen natuur werd uitgebeeld.
De betekenis van Heimans en Thijsse op het gebied van natuurstudie, natuureducatie en natuurbescherming kan moeilijk overschat worden (zie Coesèl, Schaminé en Van Duuren 2007). Hun gedachtegoed wordt levend gehouden door de Heimans Thijsse Stichting, een fusie (uit 1981) van de in 1916 opgerichte Heimans Stichting en de Stichting Dr. Jac.P. Thijsse Fonds. In de kort na het overlijden van de naamgever opgerichte Heimans Stichting namen onder anderen Thijsse en de toenmalige directeur van Artis, C. Kerbert, zitting. De band tussen de stichting en Artis is altijd nauw geweest. De Heimans Stichting was de drijvende kracht achter de bouw van het diorama.
Heimans en Thijsse waren bewonderaars van de schilders van de Haagse School, die de Nederlandse natuur graag en veelvuldig als onderwerp namen. Thijsse heeft telkens naar samenwerking gezocht met kunstenaars (onder andere voor de Verkade-albums). De kwalitatief hoogstaande schildering van het Heimans diorama is gemaakt door de Gooise schilder Willem G.F. Jansen, bewonderaar en navolger van de Haagse School-schilders Jacob Maris en Anton Mauve.

Conserveringsproblematiek
In de jaren 1970 verkeerde het Heimans diorama in deplorabele staat, waardoor in 1978 werd besloten de ruimte voor het publiek te sluiten. In 1981-1983 onderging het diorama een restauratie. Vrijwel al het botanische materiaal, vogels en zoogdieren moesten worden vervangen. Het duinlandschap, met inbegrip van de onderconstructie, bleef gehandhaafd. Met het vervangen van de opgezette dieren en de gedroogde vegetatie werd het Instituut voor Taxonomische Zoölogie belast. De preparateurs waren vader en zoons Walen (resp. H. Walen, A. Walen en Chr. Walen). Ze gingen nauwgezet te werk met respect voor de oorspronkelijke opzet. Zo baseerden ze zich op een lijst van vogels uit 1926. Wel werden enkele wijzigingen doorgevoerd, waarbij gebruik gemaakt van nieuwe wetenschappelijke inzichten op het gebied van diergedrag. Ook in buitenlandse diorama's was het gebruikelijk

om de opstelling te wijzigen conform de wetenschappelijke stand van zaken (bijvoorbeeld door bepaalde diersoorten weg te laten of juist toe te voegen). Het achterdoek werd gerestaureerd na advies te hebben ingewonnen van de restauratieafdeling van het Rijksmuseum. De restauratie van het Heimans diorama in 1981-1983 is zeer opmerkelijk omdat in die tijd weinig waardering was voor diorama's. Wereldwijd werden toen veel diorama's afgebroken.
In de gevallen dat in het buitenland diorama's werden gerestaureerd, gebeurde dat vaak op eenzelfde ingrijpende wijze als in Artis. Diorama's zijn namelijk zeer kwetsbaar voor stof, ongedierte (zoals muizen en insecten), lekkage en een ongunstig binnenklimaat. Een ander probleem is het verkleuren van de tentoongestelde fauna en flora. Bijgevolg zijn dieren en planten in diorama's in de loop der tijd dikwijls vervangen door nieuwe exemplaren, zeker in het geval van veelvoorkomende dier- plantensoorten (voor zeldzame en bedreigde soorten geldt begrijpelijkerwijs een andere aanpak).
Helaas moest in 2021, veertig jaar na de restauratie, het Heimans diorama worden ontmanteld. De dieren, de vegetatie, het zand en de houten onderconstructie bleken met asbest te zijn besmet en zijn afgevoerd en vernietigd. Het is spijtig dat niets resteert van opgezette dieren en gedroogde vegetatie. Ze zijn echter vervangbaar, zonder dat het geheel in essentie wordt aangetast. In een diorama gaat het immers bovenal om het ensemble van dieren en vegetatie in een driedimensionale entourage. Het beschilderde doek van W.G.F. Jansen is overigens wel bewaard gebleven.

Heimans Diorama, het herstellen waard?
Voordat het Heimans Diorama werd ontmanteld, is deze goed gedocumenteerd (inclusief een driedimensionale scan), opdat een goede reconstructie mogelijk is. Zowel Artis als de Heimans Stichting heeft de wens uitgesproken het diorama terug te brengen in het Aquariumgebouw (schriftelijke verklaring ondertekend door 5.1, 2, e en 5.1, 2, e dd 30 juni 2021). Naar eigen zeggen ontbreken tot dusver de financiële middelen. In een in opdracht van Artis opgesteld rapport trekt Paul Meurs het nut van reconstructie van het diorama in het Aquariumgebouw in twijfel. Hij pleit voor een herbestemming van de rotonde met respect voor de bouwsporen en de kwaliteiten van Salms ontwerp. Meurs: 'Wat betreft het diorama van de Heimans en Thijsse Stichting: in samenspraak met de eigenaar [hier wordt ten onrechte verondersteld dat de Heimans Thijsse Stichting de eigenaar is] kan een passende nieuwe locatie voor het tafereel worden gezocht – bijvoorbeeld in een natuurmuseum of op een bezoekerscentrum bij een natuurgebied. Daarbij is het de opgave om de historische dimensie van het tafereel terug te brengen'. Voor MenA zijn deze aanbevelingen te vrijblijvend.
MenA stelt zich op het standpunt dat het terugbrengen van het diorama in het Aquariumgebouw wenselijk is, gezien het cultuurhistorische belang ervan. Diorama's zijn zeldzaam. Het Heimans Diorama is het belangrijkste in zijn soort in Nederland. Om deze reden is reconstructie ervan opgenomen in de vergunningsvoorwaarden. Erik de Jong, die namens Artis van 2009 tot 2020 hoogleraar was aan de UvA (Artis-leerstoel), typeert het Heimans Diorama als een klein theater van de natuur. Hij merkt terecht op dat het diorama een getuigenis is van de idealen van Heimans en Thijsse (natuureducatie, natuurbescherming en aandacht voor de schoonheid van de Nederlandse natuur). Door de nauwe betrokkenheid van toenmalig Artisdirecteur Coenraad Kerbert speelt het diorama ook een belangrijke rol in de geschiedenis van het genootschap Natura Artis Magistra en de diergaarde. De Jong beschouwt het diorama 'als een bijzonder object van

cultuurgeschiedenis en erfgoed met een belangwekkend verhaal, niet alleen over natuur maar vooral over onze eigen verstandhouding met natuur'.
De Jong sluit met zijn woorden aan bij een Internationale trend: in de eenentwintigste eeuw is sprake van een herwaardering van diorama's. Zo ondergingen de tien diorama's die tussen 1898 en 1919 tot stand kwamen in het Hessisches Landesmuseum te Darmstadt in 2007-2014 een zeer zorgvuldige restauratie.
In de inleiding van de publicatie *Natural History Dioramas. History, Construction and Educational Role* (2015) wordt gesteld: 'We consider that natural history dioramas are one of the most effective genres of museum exhibits for the teaching and learning of many aspects of biology as well as the cultural aspects of the societies that house the exhibits. They are part of our cultural heritage and should be treated as such'. MenA sluit zich bij deze mening aan.

Literatuur

M. Coesèl, J. Schaminé, L. van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*, Zeist 2007.
M. Coesèl, *Het begon allemaal in Artis. De opkomst van de natuurbescherming in Nederland*, Zeist 2020.
M. Coesèl, 'Heimans Diorama Historie', in: M. van Leeuwen, *Inventarisatie Heimans Diorama*, Zieuwent 2021, 18-22.
E.A. de Jong, 'Het Heimans Diorama uit 1926: een kijkdoos van natuur en kunst', *Artis* 2011, 40-42.
E.A. de Jong, 'Samenvatting betekenis DIORAMA ARTIS', typoscript zj.
C. Kamcke en R. Hutterer, 'History of Dioramas', in: S.D. Tunnicliffe en A. Scheersoi (red.), *Natural History Dioramas*, Dordrecht 2015, 7-21.
P. Meurs (SteenhuisMeurs), *Advies 'rotonde' Aquariumgebouw Artis*, Vennebroek 2023.
M. Munsch e.a., 'Conservative Restoration and Reconstruction of Historical Natural History Dioramas', in: S.D. Tunnicliffe en A. Scheersoi (red.), *Natural History Dioramas*, Dordrecht 2015, 115-130.
S.D. Tunnicliffe en A. Scheersoi (red.), *Natural History Dioramas. History, Construction and Educational Role*, Dordrecht 2015.
A. Walen en B. van Wissen, *Het Heimans-diorama in het Zoölogisch Museum en zijn restauratie, november 1980-mei 1983*, Amsterdam z.j.